

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
(1906-1979)

Με την άρρώστια που τον ταλαιπωρούσε από το 1965 ο αείμνηστος καθηγητής Πετρόπουλος πάλευγε ήρωικά ως το τέλος: 17 'Απριλίου 1979. Για όσους τον γνωρίσαμε στα δύσκολα αυτά χρόνια της ζωής του, θα μένει πάντοτε στη μνήμη μας σαν το πρότυπο του γενναίου μελετητή, ο οποίος, χωρίς αυταπάτες για την υπέρτερη δύναμη του αντιπάλου του, μάχεται όσοτοσσο άσταμάτητα, χωρίς να χάνει το θάρρος του και—το πιο σπάνιο—χωρίς να βαρυγκομά. Ο πρσός, μειλίχιος χαρακτήρας του καθηγητή Πετρόπουλου δεν άλλαξε με τὰ βάσανα της άρρώστιας. Και αυτό είναι το πιο ανθρώπινο και το πιο σοφό μάθημα που δίδαξε εε μās τους συνεργάτες του.

Ο Δημήτριος Πετρόπουλος γεννήθηκε στην 'Ανδρίτσεια τον 1906. Δεν ανήκε στους προνομιούχους, γι' αυτό χρειάστηκε να δουλέψει σκληρά στη ζωή του. Και είναι ευτό-χημα για μās, που τη σκληρή αυτή δουλειά την αφιέρωσε, ολοκληρωτικά, στην ελληνική λαογραφία. Τη βαθιά του γνώση για τον βίο του ελληνικού λαού την απόκτησε σιγά-σιγά, ακολουθώντας τον φυσιολογικό μόν, αλλά μακρὺ και επίπονο δρόμο που οδηγεί από την άμεση, τη βιωματική παρατήρηση τών φαινομένων του λαϊκού πολιτισμού πρὸς την επιστημονική έρευνα που χρειάζεται για την έρμηνεία τους.

Ο Πετρόπουλος σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή 'Αθηνών και από το 1929 ως το 1943 δίδαξε στὰ Γυμνάσια της Θράκης, της Πελοποννήσου και της 'Αθήνας. Η πρώτη του επαφή με τη λαογραφία έγινε όταν υπηρέτησε στη Θράκη και άφορᾶ τὸν έλληνισμό της 'Ανατολικής Θράκης, που έγκατέλειψε τις έστιές του και έγκαταστάθηκε, σύμφωνα με τη Συνθήκη του Νεϊγὺ (1919-1925), μέσα στην ελληνική επικράτεια, σὲ χωριά που πήραν τὸ ὄνομα τῶν παλιῶν πατρίδων: Νέος Σκοπός, Νέα Πέτρα, Νέα Μάλγαρα κτλ. 'Εκεί συνάντησε ὁ Πετρόπουλος, νεαρός τότε καθηγητής του Γυμνασίου, τούς πρόσφυγες από τὸ Σκοπὸ, τὸ Σαμακόβι, τὸ Κωστί, τὴν Πέτρα και τὸ Μαΐστρο και κατέγραψε από τὸ στόμα τους τὴν ιστορία του τόπου τους, τὰ ἔθιμά τους, τις παραδόσεις, τὰ τραγούδια και τὴ γλώσσα τους. Οί έργασίες του αυτές δημοσιεύτηκαν στὸ 'Αρχεῖο τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ και Γλωσσικοῦ Θεσσελονικοῦ (τόμ. 5-9) και αποτέλεσαν, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ διαβατήριό του πρὸς τὴν επιστήμη της λαογραφίας. Γιατί αυτά τὰ δημοσιεύματα τὸν συνέστησαν στὸν τότε Διευθυντή του Λαογραφικοῦ 'Αρχείου της 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν Γεώργιο Μέγα, ὁ ὁποῖος ζήτησε τὴν ἀπόσπασή του από τὴ Μέση 'Εκπαίδευση στὸ 'Αρχεῖο (τὸν 'Οκτώβρη του 1943) και τοῦ ἔδωσε ἔτσι τὴν εὐκαιρία νὰ ασχοληθεῖ συστηματικά με τὴν επιστημονική έρευνα. Η ἐνημέρωσή του στην ξένη λαογραφία έγινε ἀργότερα δυνατή με τὴν ὑποτροφία που τοῦ χορήγησε ἡ Γαλλική Κυβέρνηση (1950-1952) για σπουδὲς στὸ Παρίσι. 'Εκεί συνέταξε τὴν εργασία του με τίτλο *La comparaison dans la chanson populaire grecque* ('Αθήνα 1954) τὴν ὁποία υπέβαλε ὡς διατριβή, και εργάστηκε επίσης στη Βιβλιοθήκη του Institut de France, ὅπου υπάρχουν τὰ κατάλοιπα του Φωριέλ, από τὰ ὁποῖα δημοσίευσε ὀρισμένα (βλ. τὴν εργασία του «'Ανέκδοτα κείμενα από τὰ κατάλοιπα του C. Fauriel», ἐκδιδόμενα ὑπὸ..., *Λαογραφία* 16, 1956).

Τὸ 1961 ἡ Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὸν ἐξέλεξε τακτικό

καθηγητή στην έδρα της «Θρησκείας των αρχαίων Ελλήνων, του Ίδιωτικού βίου αυτών και της Λαογραφίας», όπου δίδαξε ως το 1972, όποτε τον κατέλαβε το όριο ηλικίας.

Άπό μιá πρόχειρη στατιστική των πολυάριθμων έργων του, προκύπτει ότι τá λαϊκά δημιουργήματα που ιδιαίτερα άπασχόλησαν τον Πετρόπουλο είναι τá δημοτικά τραγούδια. Είκοσι περίπου μελέτες του αναφέρονται σ' αυτά, με επικεφαλής τή δίτομη έκδοση των *Έλληνικών Δημοτικών Τραγουδιών* στη σειρά της Βασικής Βιβλιοθήκης (1958-59).

Μιά διεξοδική εισαγωγή στον πρώτο τόμο κατατοπίζει τον αναγνώστη στα προβλήματα που παρουσιάζει ή έκδοση προφορικών «κειμένων» και άναφέρει τις λύσεις που προτάθηκαν από τους Έλληνες εκδότες.

Με προβλήματα σχετικά με την τεχνική, τά θέματα και τή γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού ό Πετρόπουλος άσχολήθηκε στις ακόλουθες εργασίες: Αί παρομοιώσεις εις τά δημοτικά άσματα και παρ' Όμήρω, *Λαογραφία* 18, 190, Στερεότυποι στίχοι δημοτικών τραγουδιών, *Προσφορά εις Στ. Π. Κυριακίδη*, 1953, Γλώτται δημοτικών τραγουδιών, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μ. Τριανταφυλλίδη*, 1960 και Τό νέφος στα δημοτικά μας τραγούδια, *Λαογραφία* 17, 1957-58).

Μιά ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν οι εργασίες του που αναφέρονται στα πελοποννησιακά τραγούδια, τά τραγούδια της πατρίδας του: Ίστορικά δημοτικά τραγούδια της Πελοποννήσου, *Πελοποννησιακά* 1, 1955, Άκριτικά τραγούδια στην Πελοπόννησο, *Πελοποννησιακά* 2, 1957, Πελοποννησιακά δημοτικά τραγούδια, σειρά Α', και Β', *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* 1959 και 1960.

Όπως ό τόπος, όπου τραγουδιούνται τά τραγούδια, έτσι και τó κοινό θέμα τους, άποτελούν για τον Πετρόπουλο ταξινομικές άρχές, στις όποιες στηρίζεται για να κατατάξει και να μελετήσει τó ύλικό του. Σε κοινό θέμα αναφέρονται οι εργασίες του: Δημοτικά τραγούδια για τή Μικρά Άσία, *Μικρασιατικά Χρονικά* 8, 1959 και Δημοτικά Τραγούδια του Μακεδονικού Άγώνα, *Μακεδονικά* 8, 1968.

Σε συγκεκριμένα τραγούδια αναφέρονται οι εργασίες του: Τό τραγούδι της Ρωμιοπούλας, *Ασθεκωνησιακή Έπιθεώρησης*, τεύχ. 11, 1947, Τοΰ Δασκαλογιάννη τά τραγούδια, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, Τό δημοτικό τραγούδι «Φωνή άπό τó μνήμα», *Λαογραφία* 16, 1956, Παλαιό στιχούργημα των Πατρών και οι Ρωμανέλληδες, *Πελοποννησιακά* 3, 1960.

Στην ιστορία της συλλογής και της έρευνας του δημοτικού τραγουδιού αναφέρονται οι εργασίες του: Ό Γιάννης Άποστολάκης και τó δημοτικό τραγούδι, *Έλληνική Δημοιοργία*, τεύχ. 137, 1953, καθώς και τά πορίσματα μιáς επιτόπιας έρευνας για τήν ποιητάρικη παράδοση στην Κρήτη και τήν Κύπρο, που έκανε μαζί με τον έλληνοαμερικανό καθηγητή James Notopoulos, τά όποια δημοσίευσε με τίτλο Οι ποιητάρηδες στην Κρήτη και τήν Κύπρο, *Λαογραφία* 15, 1954.

Ένας άλλος τομέας της λαϊκής ζωής με τον όποιον άσχολήθηκε επίσης ό Πετρόπουλος είναι ή λαϊκή λατρεία. Η εργασία του με τίτλο *Η λαϊκή λατρεία των Φαράσων-Καππαδοκίας*, Άθήνα 1949, στηρίχτηκε σε ύλικό που συγκέντρωσε άρχικά, για λογαριασμό του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, ό Δημήτριος Λουκόπουλος, και τó όποιο παραχώρησε έπειτα για δημοσίευση στον Πετρόπουλο ή Μέλλω Μερλιέ. Καρπός άνάλογης εργασίας, με ύλικό που μάζεψε άρχικά ό Ε. Άνδρεάδης, είναι και ή εργασία *Η θρησκευτική ζωή στην περιφέρεια Άκσεράι-Γκέλβερι*, Άθήνα 1970.

Η έπαφή του Πετρόπουλου με τή λαϊκή ζωή πολλών τόπων της πατρίδας μας, και μάλιστα πολύ άπομακρυσμένων μεταξύ τους (Θράκη, Καππαδοκία, Πελοπόννησος, Κρήτη, Κύπρος) του έδωσε τήν ευχέρεια να κινείται με μεγάλη άνεση άνάμεσα στις παραλλαγές

πού παρουσιάζουν οί διάφορες λαογραφικές έκδηλώσεις από τόπο σέ τόπο και νά προχωρεί έτσι σέ συγκριτική έρευνα. Φυσικά, τά νεοελληνικά πράγματα συσχετίζονται πάντοτε και πρώτα απ' όλα με τίς «ρίζες τους», δηλαδή τίς ανάλογες έκδηλώσεις πού γνωρίζουμε από τήν έλληνική άρχαιότητα. Αὐτός ό συσχετισμός εἶναι έκδηλος σέ πολλές έργασίες τοῦ Πετρόπουλου, εἶναι ὡστόσο ό κύριος στόχος δύο κυρίως μελετῶν, πού ἀποτελοῦν στήν οὐσία λαογραφικό σχολιασμό ἀρχαίων κειμένων: Ἡσιόδειοι προλήψεις και δεισιδαιμονία, *Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείον* 11-12, 1958-59 και Θεοκρίτου Εἰδύλλια ὑπό λαογραφικήν έποψιν έρμηνευόμενα, *Λαογραφία* 18, 1959.

Ὁ συσχετισμός με τήν άρχαιότητα δέν έμπόδισε ὡστόσο τόν Πετρόπουλο νά δεῖ και τήν ὕλική πλευρά τῆς σύγχρονης λαϊκῆς ζωῆς, ανεξάρτητα από τήν καταγωγή τῆς. Ἐτσι μᾶς έδωσε ενδιαφέρουσες έργασίες γιά τήν οικονομική ζωή, γιά τήν ὀργάνωση τῆς εργασίας και τή λαϊκή τεχνολογία: Ἐθιμα συνεργασίας και ἀλληλοβοήθειας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, *Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείον* 5-6, 1943-44, Συμβολή εἰς τήν έρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων και σταθμῶν, *Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείον* 7, 1952, Μελισσοκομικά Χαλκιδικῆς και Δυτ. Μακεδονίας, *Λαογραφία* 17, 1957-58.

Τέλος, δέν θά ἤθελα νά κλείσω αὐτόν τόν σύντομο βιβλιογραφικό ὁδηγό στοῦ έργο τοῦ αἰμίμηστου καθηγητῆ Πετρόπουλου, χωρίς νά ἀναφέρω ἕνα δημοσίευμά του πού δείχνει τό ενδιαφέρον του γιά τή σύγχρονη ἱστορία τῶν βαλκανικῶν λαῶν, μέσα στήν ὁποία πρέπει νά ἐντάσσεται—ἄν πραγματικά ἐπιθυμεί νά ἀποβάλλει τήν πολεμική τῆς χροιά—ἡ συγκριτική βαλκανική λαογραφία: *Πνευματικές σχέσεις Ἑλλήνων και Βουλγάρων τὸν ΙΘ' αἰώνα*, Ἀθήνα 1954 και β' έκδοση Θεσσαλονίκη 1968.

Ἡ ποσότητα και ἡ ποικιλία τῶν λαογραφικῶν θεμάτων τά ὁποία πραγματεύτηκε ό καθηγητής Πετρόπουλος θά μπορούσε, ἴσως, νά θαμπώσει τόν ἀναγνώστη τῆς έργογραφίας του και νά τόν κάνει ἔτσι νά ἀμελήσει νά ψάξει γιά τή σπονδυλική στήλη πού συνέχει, ὡστόσο, τό πολυσχιδές αὐτό έργο. Γιά μᾶς πού τόν γνωρίσαμε, τό νῆμα τῆς συνέχειας εἶναι φανερό: ό Πετρόπουλος ἤθελε ἡ λαογραφία νά ἀναφέρεται στοῦ παρόν· πίστευε ὅτι μπορεί και πρέπει νά ἔχει ἄμεση σχέση με τήν κοινωνική ζωή τοῦ τόπου μας και με τόν προγραμματισμό τῆς. Τίς ἀπόψεις του αὐτές τίς ἐξέφραζε στά μαθήματά του και τίς διατύπωσε συστηματικά στόν ἐναρκτήριο λόγο του στοῦ Πανεπιστήμιου τῆς Θεσσαλονίκης (8 Μαρτίου 1963), ὁ ὁποῖος ἔχει τίτλο: *Παιδευτική σημασία και προβλήματα τῆς Λαογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1963. Ἐκεῖ μιλάει γιά τήν «ἐπιβίωση» και τήν «ἀναβίωση» τῶν λαϊκῶν έκδηλώσεων μέσα στή σύγχρονη ζωή και τονίζει, ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τοῦ Ἰῶνα Δραγούμη, τή στενή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν «ὀμαδική προσφορά, στή λαϊκή παράδοση και στήν προσωπική δημιουργία». Οἱ «ἐξαιρετικοί ἄνδρες» τοῦ Ἰῶνα Δραγούμη, τά προνομιούχα πνεύματα πού χαράζουν νέες κατευθύνσεις στήν πνευματική και ὕλική ζωή, πρέπει νά σκύψουν στά διάφανα νερά τῆς λαϊκῆς παράδοσης και νά ἀντλήσουν απ' ἐκεῖ τήν ἔμπνευσή τους. Γιά τόν Πετρόπουλο ὅμως, τό σύνθημα «ἐπιστροφή στίς ρίζες» δέν ἔχει τίποτε τό συντηρητικό. «Εἶναι ματαιοπονία, γράφει, και δέν ἔχει νόημα νά προσπαθοῦμε, ἐν ὀνόματι οἰασδήποτε πατροπαράδοτης ἀρχῆς, ν' ἀνακόψουμε τό ὀρηκτικό αὐτό πολιτιστικό ρεύμα. Ἡ ἔθνική παράδοση εἶναι βέβαια ἀξιοπρόσεκτη και σεβαστή ὡς στοιχείο δημιουργικό· ἄν ὅμως ἡ ζωή τοῦ λαοῦ δεσπόζεται και κυριαρχεῖται μόνον ἀπό τήν παράδοση, θά γίνει δυσκολοκίνητη, ἀνίκανη νά προσαρμοστεῖ στίς ἀνάγκες πού ἀλλάζουν διαρκῶς. Παράδοση και δημιουργική ὀρμη πρέπει νά συνταιριάζονται κατά τρόπο ἄρμονικό, ἔτσι πού ἡ παράδοση νά μὴν ἐμποδίζει τή δημιουργική ὀρμη και γίνεται τροχοπέδη στήν προκοπή τοῦ ἔθνους» (σ. 17).

Σκοπός τῆς Λαογραφίας, κατά τόν Πετρόπουλο, δέν εἶναι νά συντηρήσει τήν παρά-

δοση, αλλά να την ἐρμηνεύσει. Ἡ ἐρμηνεία της θὰ συντελέσει στήν «ἐθνική μας αὐτοεπίγνωση», ὅπως λέει, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι πού δίνει στή λαογραφία τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς «ἐθνικῆς» ἐπιστήμης. Ὁ Πετρόπουλος ὁμως δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Πιστεύει πὼς ἡ Λαογραφία ἔχει ἀκόμη ὑψηλότερη ἀποστολή, πού ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τοῦ ἔθνους καὶ ἀποβλέπει στήν ἀμοιβαία κατανόηση καὶ τὴ συναδέλφωση ὅλων τῶν λαῶν—ἀποδίδει, δηλαδή, στή Λαογραφία μιὰ πραγματικὰ ἀνθρωπιστικὴ ἀποστολή. Γράφει: «Κοντὰ στή σημασία της αὐτῆ γιὰ τὴν ἐθνικὴ αὐτοεπίγνωση, ἡ συγκριτικὴ λαογραφικὴ ἔρευνα συντελεῖ καὶ στήν καλύτερη γνωριμία τῶν λαῶν μεταξύ τους· μετὰ τὴ σύγκριση ἔχει ἀποδειχθεῖ, ὅτι ὅλοι οἱ λαοὶ ἔχουν ἐκδηλώσεις ἀνάλογες πρὸς τοὺς τρόπους καὶ τὰ μέσα τῆς ζωῆς· ὅλοι ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν, λίγο-πολύ, κάποια προσφορά στὸν πνευματικὸ καὶ ὑλικὸ πολιτισμὸ... Ἔτσι ἡ λαογραφία εἶναι ἐπιστήμη ἐθνικὴ, ἀλλὰ παίρνει συγχρόνως καὶ διεθνικὸ χαρακτήρα· ἀποβλέπει στήν ἔξαρση τῶν ἰδιοτήτων καὶ ἰκανοτήτων ἑνὸς ἔθνους, χωρὶς—ἂν βρῆσκειται σὲ καλὸ δρόμο—νὰ παραβλέπει καὶ ὑποτιμᾷ τὶς ἰκανότητες τῶν ἄλλων. Εἶναι ἐπιστήμη, πού ἔχει ὡς ἀποστολὴ νὰ τονίζει καὶ προάγει, ὅσο μπορεῖ, τὶς ἐθνικὲς ιδιότητες, καὶ μετὰ τὴ διαφώτισή της ν' ἀποτρέπει τὴν ὑποταγὴ τοῦ ἑθνους στὸ ἄλλο» (σ. 21).

Ἄς εἶναι ἐλαφρὸ τὸ χῶμα πού τὸν σκεπάζει.

ΑΛΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ - ΝΕΣΤΟΡΟΣ

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΣΤΕΦ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ

(1890-1980)

Στις δύο τοῦ περασμένου Γενάρη ἔκλεισε γιὰ πάντα τὰ μάτια τοῦ ὁ Φίλιππος Στεφ Δραγούμης, λίγες ἡμέρες πρὶν συμπληρώσει τὸ ἐνενηκοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας του. Μιὰ ζωὴ γεμάτη καλοσύνη καὶ ἀρχοντιά ἔσβησε μέσα σὲ μιὰ ὀλιγόωρη πάλη μετὰ τὸ θάνατο.

Ἐγγονὸς τοῦ Νικόλαου Δραγούμη, γιὸς τοῦ Στεφ. Δραγούμη καὶ νεότερος ἀδελφὸς τοῦ Ἰωάννα Δραγούμη, στάθηκε ὁ ἄξιος συνεχιστὴς τῶν οἰκογενειακῶν του παραδόσεων, προσφέροντας στὸ ἔθνος τὶς πολυτίμες ὑπηρεσίες του ὡς τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ζωῆς του.

Ὁ πρόωρος χαμὸς τοῦ Ἰωάννα τὸν παρέσυρε στήν πολιτικὴ χωρὶς αὐτὴ νὰ ἀποτελεῖ τὸ ὄνειρο τῆς ζωῆς του. Ἐμπνεόμενος ἀπὸ ἀγνὸ πατριωτισμὸ, ξένος πρὸς κάθε στενὴ κομματικὴ νοοτροπία, ἐπιδίωξε εἴτε ὡς βουλευτὴς εἴτε ὡς Ὑπουργὸς εἴτε καὶ ὡς Γενικὸς Διοικητὴς τῆς Μακεδονίας, νὰ λύσει μετὰ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο τὰ γενικὰ καὶ προσωπικὰ προβλήματα καὶ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς πάντας χωρὶς οἰαδήποτε προκατάληψη.

Τὸ 1923 διαδέχθηκε τὸν πατέρα του ὡς ἰσόβιο ἰδιωτικὸ μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Παγκείου κληροδοτήματος καὶ στήν Προεδρία τῆς Γλωσσικῆς Ἐταιρείας. Πενήντα ἐπτά συναπτά ἔτη διαχειρίστηκε τὴν περιουσία, πού ἄφησε ὁ Ἰωάννης Πάγκας μετὰ παραδειγματικὴ εὐστοχία καὶ ἀξιοθαύμαστη νοικοκυροσύνη σὲ τρόπο πού οἱ σκοποὶ τοῦ διαθέτου βρῆκαν τὴν καλύτερη πραγμάτωσή τους.

Πενήντα περίπου χρόνια κράτησε τὴν Προεδρία τῆς Γλωσσικῆς Ἐταιρείας. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ ἰδιωματικοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἐτήσιους διαγωνισμοὺς τῆς Γλωσσικῆς Ἐταιρείας, τοὺς ὁποίους χρηματοδοτοῦσε ἡ Πάγκειος χάρις στή μεσολάβηση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Φίλιππου Δραγούμη.

Τὸ 1947 ἐξελέγη Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων

καί ἔμεινε στή θέση αὐτή ὡς τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του. Πιὸ ἐπιτυχημένος συνδυασμὸς τῶν δύο θέσεων-Παγκείου καὶ Συλλόγου-στὸ πρόσωπο τοῦ Φίλιππου Δραγούμη δὲν μπορούσε νὰ γίνει. Δόθηκε μὲ ἀσίγαστο πάθος καὶ ἀδάμαστη θέληση νὰ ἐξυπηρετήσῃ ὅσο γίνεται καλύτερα τοὺς ὑψηλοὺς σκοποὺς τῶν δύο αὐτῶν Ἰδρυμάτων καὶ βρῆκε μοναδική εὐκαιρία νὰ δείξει τὴν εὐρύτητα τῆς σκέψεώς του καὶ τὸν ἀπέραντο πατριωτισμὸ του.

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, οἱ ἐπιστημονικὲς ἀποστολές, τὰ ἐπιστημονικὰ Σωματεῖα, ἡ ἐκτύπωση ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων, ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία καὶ στὴ Γλῶσσα, γενικὰ τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα χρεωστοῦν πάρα πολλὰ στὸν Φίλιππο Δραγούμη. Οἱ φτωχοὶ, τὰ ὄρφανὰ καὶ οἱ ἀνάπηροὶ τῆς Ἡπείρου βρῆκαν στὸ πρόσωπό του τὸν στοργικὸ πατέρα. Οἱ σπουδαστές, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἡπειρο καὶ ἀπὸ τὸν ἀλύτρωτο Ἑλληνισμό, σπουδάζουν μὲ ὑποτροφίες τοῦ Παγκείου κληροδοτήματος. Σχολικὰ βιβλία ἀξίας ἑκατομμυρίων δραχμῶν ἀποστέλλονται κάθε χρόνο στοὺς μαθητὲς τῶν παραμεθορίων περιοχῶν. Οἱ σχολικὲς βιβλιοθήκες τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἔχουν πλουτιστεῖ σημαντικὰ χάρις στὶς ἐνέργειες τοῦ Φίλιππου Δραγούμη. Οἱ ἐκκλησίες στὶς ἴδιες περιοχὲς χτίζονται, ἐπιδιορθώνονται καὶ συντηροῦνται μὲ χρηματοδότηση τοῦ Παγκείου κληροδοτήματος.

Γιὰ τὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Μακεδονία ἔδειχνε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί εἶχε προσωπικὴ ἀντίληψη τῶν ἀναγκῶν τους καὶ ἐπανελημμένα τόνισε σὲ δημοσιεύματά του τὴ μεγάλη σημασία ποὺ ἔχουν γιὰ τὸ Ἔθνος οἱ βόρειες περιοχές. Ἦταν ὑπερήφανος, γιατί ἦταν Μακεδόνας. Παράλληλα μὲ τοὺς ἀγῶνες καὶ τίς θυσίες τῆς οἰκογένειάς του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας, ἡ δική του συμβολὴ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κατοπινῶν προβλημάτων τῆς ἦταν ἰδιαίτερα πολὺτιμη.

Τὸ ἔργο τοῦ ζεύγους Merlier γιὰ τὴ διάσωση τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας βρῆκε στὸ πρόσωπο τοῦ Φίλιππου Δραγούμη τὸν πιὸ ἐνθερμο ὑποστηρικτή. Ἐνα ἀκόμη ἴδρυμα τοῦ ὁποῖο προσέφερε τίς πολὺτιμες ὑπηρεσίες του εἶναι ἡ Ἀναγνωστοπούλειος κατωτέρα γεωπονικὴ Σχολὴ Κονίτης. Ἄμισθος, πληρεξούσιος διαχειριστὴς ἀπὸ τὸ 1936 ὡς τὸ 1962, συνέβαλε στὴν ἀπρόσκοπη λειτουργία τῆς Σχολῆς, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀπεφοίτησαν πολλοὶ νέοι Ἡπειρώτες, ποὺ προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους στοὺς γεωργοὺς τῆς Ἡπείρου.

Σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τίς ἐνέργειές του δινόταν μὲ τὴ ψυχὴ του καὶ ἔχανε κυριολεκτικὰ τὸν ὕπνο του, ὥσπου νὰ τίς δεῖ νὰ καταλήγουν στὸν προορισμὸ τους. Πολύτιμος συμπαραστάτης τοῦ στάθηκε ἡ σύζυγός του κ. Ἑλένη Δραγούμη, τὸ γένος Βαλαωρίτη.

Ἐτίμησε τὴ μνήμη τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰῶνα ἐπανεκδίδοντας γιὰ δευτέρη καὶ τρίτη φορὰ τὰ ἔργα του. Τελευταῖα ἐτοίμαζε νὰ ἐκδόσῃ σ' ἓνα τόμο τὰ κατάλοιπα τοῦ παπποῦ του Νικόλαου Δραγούμη, ἐνῶ δυστυχῶς δὲν ἀποφάσιζε νὰ προχωρήσῃ στὴν ἐκδοση δικῶν του σημαντικῶν κειμένων ὅπως π.χ. τοῦ Ἡμερολογίου του ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους.

Πολὺ νέος, μαθητὴς ἀκόμα τοῦ γυμνασίου, εἶχε συλλάβει τὸ πρόβλημα τῆς ζωντανῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ, φοιτητὴς ἔπειτα ἔγινε μέλος τῆς Φοιτητικῆς συντροφιάς καὶ ἐπὶ ἓνα χρονικὸ διάστημα ἐχρημάτισε Πρόεδρος τῆς.

Πέρα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ὁ Φίλιππος Δραγούμης ὑπῆρξε, στὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ του βίο, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸν ἀπίστευτο ψυχικὸ πλοῦτο. Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ περιγράψῃ κανεὶς τίς ἀρετές του, ὅπως τίς γνώρισαν ἐκεῖνοι, ποὺ τὸν ἐξῆσαν ἀπὸ κοντά, χωρὶς τὸν κίνδυνο νὰ χαρακτηριστεῖ ὑπερβολικὸς. Ὁ Φίλιππος Δραγούμης ἦταν ὁ ἰδανικὸς τύπος ἀνθρώπου, ποὺ πολὺ δύσκολα συναντοῦμε στὴν ἐποχὴ μας. Ἄδολος, ἀμνησικακος, παρέμεινε ὡς τίς τελευταῖες στιγμὲς τῆς ζωῆς του ὁ ἀγνὸς Ἑλληνας. Δὲ συμβιβάστηκε ποτὲ μὲ τὴ μικροπολιτικὴ καὶ δὲν ἔκαμε ποτὲ ἀβαρίες στὶς ἀρχές του. Ὁ θάνατος τοῦ Ἰῶνα τὸν ἐτίκρανε βαθεῖα. Ἐξῆσε τὸν πόνου του μὲ παραδειγματικὴ ἀξιοπρέπεια. Ἀντιμετώπιζε τὴν ἀνθρώπινη

κακία έτοιμος πάντα νά συγχωρέσει. Δέν είχε τή δύναμη νά κάμει κακό ούτε σέ ένα μερμήγκι. Φιλάνθρωπος και εύσπλαχνικός. Χριστιανός μέ έργα— και όχι μέ λόγια. Λιτός στόν έαυτό του, γενναιόδωρος για τους άλλους. Φίλος πιστός διατηρούσε ως τά τελευταία του στενές σχέσεις μέ τους παιδικούς του φίλους. 'Ο άνθρωπος μέ τους λεπτούς τρόπους και τήν άρχοντική συμπεριφορά, πού τον έκαμνε τόσο σεβαστό.

Έλάτρευε τό ώραίο, ώραίος ό ίδιος στή μορφή και τήν ψυχή. Γεννημένος καλλιτέχνης, δέν άνεχόταν τις άτασθαλίες, πού γίνονταν εις βάρος τής όμορφιάς τής 'Αθήνας. 'Αγαπούσε όσο λίγοι τά δένδρα και ύπέφερε, όταν τά έβλεπε νά καταστρέφονται.

Τό πέρασμά του από τή ζωή είναι ένα μεγάλο δίδαγμα. 'Ο Φίλιππος Δραγούμης ως 'Ελληνας ήταν πολύτιμο έθνικό κεφάλαιο, ως άνθρωπος στάθηκε σ' όλη του τή ζωή άπαράμιλλος στό ήθος.

"Ας είναι έλαφρό τό χόμα τής 'Αττικής, πού τον σκεπάζει.

A. K.